

Оригінал, без дозволу авторів не цитувати!

Микола Железняк,
кандидат філологічних наук,
директор

Олександр Іщенко,
кандидат філологічних наук,
заступник директора з наукової роботи

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України,
Україна

УКРАЇНА В “ЕНЦИКЛОПЕДІЇ” Д. ДІДРО І Ж. Д’АЛАМБЕРА 18 СТ.

Дослідження присвячено проблемам відображення українознавчої тематики в зарубіжних енциклопедіях, зокрема аналізу інформації про Україну у всесвітньо відомому французькому виданні епохи Просвітництва “Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers” (“Енциклопедія, або Тлумачний словник науки, мистецтва й ремесел”). Схарактеризовано повноту змісту статті “Україна” цього видання з огляду на загальний рівень про Україну в тогочасній французькій історіографії. З’ясовано, що відомості про Україну могли б бути повніші, якби автор спирався на доступні на той час джерела. Водночас наголошено, що французькі історичні праці 17–18 ст., що містять згадки про Україну, очевидно, написані під впливом російських або польських авторів, які трансливали політизовані концепції.

UKRAINE IN THE ENCYCLOPEDIA OF D. DIDEROT AND J. D’ALEMBERT FROM THE 18TH CENTURY

The study is devoted to the issues of representations of Ukrainian topics in encyclopedias worldwide. In a narrower sense, it is an analysis of information about Ukraine in the world-famous Encyclopedia, or a Systematic Dictionary of the Sciences, Arts, and Crafts published in France in the Enlightenment era. The article characterizes of the entry “Ukraine”, the completeness of its content based on the outline of the general knowledge about Ukraine in the French historiography of those times. We state the information about Ukraine could be more complete, because there were many works at that time that could be referred in the entry. At the same time, we emphasize that French historical works of the 17th and 18th centuries, which contain references to Ukraine (potential sources of information for the entries on Ukraine in the Encyclopedia), could have been written under the influence of Russian or Polish researchers who spread politicized concepts, according to which history of Ukrainian lands is the part of history of countries mentioned above.

Вступ

Для епохи європейського Просвітництва характерний активний розвиток енциклопедизму – поширення в суспільстві енциклопедичного погляду на світ. Її квінтесенцією стала багатотомна праця “*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*” (“Енциклопедія, або Тлумачний словник науки, мистецтва й ремесел”), укладена впродовж 1751–1772 рр. провідними мислителями того часу під керівництвом Д. Дідро та Ж. Д’Аламбера. Вона була своєрідним засобом поширення серед загалу об’єктивних знань універсального характеру – “від сірника і штопора до віршових розмірів та організації всесвіту” (Біляшевич 2019, 16). Можна стверджувати, що її революційне значення полягає в неабиякому внескові у становлення наукової картини світу замість метафізичної (релігійної, містичної, езотеричної) як нового типу мислення, переходу на наступний щабель культурного й технічного розвитку Західного суспільства. До речі, виразниками попередньої картини світу, що утвердилася в Середньовіччі, були також енциклопедії: однією з визначних схоластичних праць, побудованих на виразно християнській картині світу, є енциклопедія Вінсента з Бове “*Speculum Maius*” (“Велике зеркало”), що відіграла “непересічну роль у європейській культурі й освіті, поцінована як панорама різномовних джерел, доступних тогочасним інтелектуалам, і водночас документальне свідчення знань, уявлень, світогляду, менталітету західноєвропейського Середньовіччя” (Арістова 2020, 45). Поєднання інформаційної функції “*Encyclopédie*” з культурною забезпечило її велику популярність, що зумовлює актуальність дослідження цієї праці й нині. За нашими спостереженнями, перманентно її аналізують у зв’язку з вивченням європейської історії науково-технічного прогресу (Vérin & Gouzévitch 2011; Kislov 2021), філософських і культурологічних ідей епохи Просвітництва (Біляшевич Т. 2019; Бова та ін. 2012), а також історії енциклопедичної справи (Сербін 2014; Loveland 2019; Todorović 2018). Водночас ми не знайшли українських історичних студій, у яких “*Encyclopédie*” фігурувала б як матеріал дослідження.

Не раз помічено, що в сучасних зарубіжних енциклопедіях українознавчу інформацію можуть подати некоректно. Йдеться як про текстове відтворення українських назв іноземними мовами, так і тлумачення понять, явищ, персоналій. Найчастіше це спричинено багаторічною цілеспрямованою російською масмедійною, культурною й науковою експансією у світі, внаслідок чого українські назви іноземці відтворюють за російським мовним зразком, багато відомих українців вважають росіянами, українців називають братнім для росіян народом або й одним народом. Заради об’єктивності треба сказати, що Україна геополітично перебуває не лише в полі зору Росії: “Довгий час її сприймали у світі як частину окремих імперських формувань – Австро-Угорської, Речі Посполитої, Російської, Османської, а пізніше – Радянської. Але для світу Україна багато в чому залишалася *terra incognita*” (Пирожков та ін. 2020, 9).

Політична пропаганда – найнебезпечніший різновид російської експансії, особливо якщо вона безпосередньо артикулюється з уст авторитетних осіб. Так, президент РФ багато разів висловлював своє бачення історії українців та їхніх земель. Наприклад, в одній із статей він заявив, що українці й росіяни – один народ, а українську державність заснувала радянська влада (Відгук українських істориків... 2021). Ці ж міфи були повторені в його офіційному зверненні перед початком масштабних воєнних дій в Україні 24 лютого 2022 року. Попри те, що такі твердження науково не обґрунтовані, їхнє поширення в суспільстві потребує постійних цільових реагувань у вигляді експертних спростувань. Протидія антиукраїнській пропаганді повинна відбуватися на рівні широкого спектру інформаційних джерел, де енциклопедичний – не виняток. Це неабияк посилює актуальність нашої розвідки, оскільки вона певною мірою окреслює

питання історії державотворення України в трактуванні визначних енциклопедистів 18 століття.

Мета дослідження – виявити згадки про Україну у праці “Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers”, що в середині 18 ст. були запропоновані для французького суспільства, та окреслити зміст і характер цієї інформації. 18 століття, у якому створювали цю енциклопедію, – період, коли Російська імперія широко проводила колоніальну політику щодо українських земель (було скасовано гетьманат, ліквідовано державну автономію українців, знищено Запорозьку Січ, закріпачено селян, проведено секуляризацію монастирів, нищення УГКЦ, посилено русифікацію України, фальшування її історії) та поширювала історичні міфи в Західній Європі. Тому важливим завданням нашої розвідки є аналіз українознавчої інформації в “Encyclopédie” в контексті її можливого “засмічення” російськими геополітичними наративами.

Методика

У сучасному суспільстві історія стає публічною, набуває прикладного характеру, трансформується в public history і є одним із ключових сегментів інформаційного простору (Калакура 2020, 84). Завдяки оцифруванню багатьох джерел сьогодні є можливість докладно аналізувати зокрема й тексти іноземних енциклопедичних видань, що становлять неабияку історичну цінність.

Видання Д. Дідро та Ж. Д’Аламбера “Encyclopédie” має дві електронні версії – оригінальний франкомовний текст, розміщений на порталі Чиказького університету (URL: <https://encyclopedia.uchicago.edu>), та англomовний переклад, доступний на вебсайті Мічиганського університету (URL: <https://quod.lib.umich.edu/d/did>; перекладено не всі статті). Обидві версії енциклопедії є джерельною базою нашого аналізу, їхнє поєднання забезпечує більш точне розуміння термінологічного апарату та змісту викладеної інформації у статтях, що потрапили у фокус нашої уваги.

Відбір енциклопедичних статей для дослідження виконано шляхом пошуку засобами навігації на сайті оригінальної франкомовної енциклопедії за ключовим словом – “Ukraine”. Пошук здійснено як серед заголовків, так і в текстах статей. Схожу методику дослідження було застосовано в одній з попередніх праць – (Іщенко 2020). У результаті пошуку ми виявили 29 статей, що містять слово “Україна”. З них – одна стаття під назвою “Україна”. Саме цю статтю взяли за основу нашого аналізу як найбільш показову з точки зору українознавчої інформації в енциклопедії Д. Дідро Ж. Д’Аламбера (статтю опубліковано в 17 томі, що вийшов друком 1765 р.).

Результати

Наш аналіз засвідчує, що слово “Україна” (“Ukraine”, “I’Ukraine”) у значенні назви європейської країни є в “Encyclopédie” Д. Дідро, Ж. Д’Аламбера. Не маючи на меті докладно зосереджуватися на історії появи й поширенні топоніма “Україна”, зазначимо, що вперше це слово фіксують у Київському літописі 12 ст. (Пирожков 2020, 76). Досі дискусійним лишається питання про те, якою є семантика цього слова і які саме землі ним називалися в ті чи інші часи (про різні версії докладно див.: Чухліб 2018). Якщо ж говорити саме про назву території, то чи не найперше її фіксують в зарубіжних картографічних джерелах, починаючи від 15 ст. У наступному столітті військові успіхи козаків зумовлювали тенденцію виділення території України на різноманітних географічних картах Європи. Від 16 ст. назва “Україна” вже постійно фігурує в іноземних документах (зокрема польських, турецьких) як державне утворення.

При цьому слід зауважити, що протягом своєї історії Україна часто перебувала під окупацією інших держав або була об’єктом їхніх зазіхань. “Україна як державний організм формувалася у зоні фронтиру, на перетині різноспрямованих цивілізаційних впливів, ментальних настанов, потужного імперського тиску держав-метрополій” (Пирожков 2020, 86). Все це суттєво впливає на те, як іноземні історичні джерела

інтерпретували українські землі. Це ж є підґрунтям і для сучасних ворожих маніпуляцій щодо топоніма “Україна” та історії держави Україна.

Отже, з огляду на зазначене вище, в “Encyclopédie” назва “Україна” трапляється цілком закономірно, оскільки згадки про Україну вже містять французькі (та інших країн) джерела попередніх століть. Коли створювали названу енциклопедію, “однієї самоназви *Україна* як уособлення національного ідентитету не існувало – конкурували і паралельно застосовувалися назви *Мала Русь*, *Малоросія*, *Мала Росія*, *Україна*”, *Русь*” (Пирожков 2020, 81). Прикметно, що в “Encyclopédie” укладачі вживають саме назву “Україна”, а не іншу серед наведених. Далі з метою подальшого дослідження змісту статті “Україна” пропонуємо для ознайомлення її переклад:

Україна – європейська країна, що межує на півночі з Польщею (Pologne) та Московією (Moscovie), на півдні з Татарією – країною Очаків (d'Oczakou), на сході з Московією, а на заході з Молдовою (Moldavie). Цю великих розмірів країну також називають Малою Руссю (petite Russie), Червоною Руссю (Russie rouge), а також Київською губернією (province de Kiovie); через неї тече Дніпро (Dnieper), який греки називали Борисфеном (Boristhène). Дві назви, одна з яких вимовляється значно мелодійніше, є черговим доказом вишуканості грецької мови на противагу мов стародавніх народів півночі. Столиця – Київ (Kiou), колишня назва – Кізовія (Kisovie), її побудували константинопольські імператори, коли заснували там колонію; досі можна побачити грецькі написи, залишені 1200 років тому. Саме тут в 11 ст., ще до монголо-татарської навали на Русь (Russie), оселилися великі князі Русі (Russie). Українці, яких ще називають козаками (Cosaques), є пращурями давніх роксоланів, сарматів і татар. Раніше на українських землях існувала стародавня Скіфія (Scythie). Землі в Україні родючі, а українці мають високу народжуваність, вищу, ніж у Римі чи Константинополі. Українці добрі і волелюбні, проте перебували під владою Польщі та Туреччини. Згодом продемонстрували свою лояльність до Росії в 1654 році, підпорядкувавшись Петру. Якщо іншим країнам властивий адміністративний поділ на міста і села, то характерним для України є розподіл на 10 полків, очолюваних гетьманом або отаманом. Раніше його обирали голосуванням, а нині він призначається російським урядом. В давнину в цій країні сповідували язичництво та мусульманство. Згодом прийняли християнство; під впливом Польщі набула поширення римська церква, а сьогодні, перебуваючи у складі Росії, поширюється грецька церква (Jaucourt 1765).

Як бачимо, зміст тексту статті, порівняно із сучасними енциклопедіями, можна сказати, слабкий: набір фактів обмежений, майже немає дат, розмір статті невеликий. Прикметно, що стаття “Росія” значно розлогіша; до речі, пошук в “Encyclopédie” за ключовим словом “Russie” виявляє понад 300 статей, що свідчить про те, що українознавчий матеріал (20 статей) істотно поступається росієзнавчому. Звернімо увагу, що слово “Russie” французькою означає “Росія”. Водночас цим же топонімом французи можуть називати Русь, хоча в сучасній мові більш точним для цього є слово “Rus”. Схожа ситуація з англomовною версією цієї статті, де фігурує термін “Russia” на позначення Русі (замість еквівалентного “Rus”). Власне, закономірно припустити, що носій французької чи англійської мов, звернувшись до цієї статті, найімовірніше прочитає “Russie” / “Russia” як “Росія”, а не “Русь”.

В “Encyclopédie” основна назва на позначення українських земель – “Україна”. Водночас згадано такі найменування, як “Мала Русь” і “Червона Русь”. У статті “Україна” фіксуємо також різні назви Росії. У дефінітивній частині вжито топонім “Московія”, а далі, де йдеться про Петра I та віросповідання, – назву “Росія”, що в оригіналі й англomовному перекладі орфографічно ідентичне “Русі”.

Кейс про однакове написання у французькій та англійській мовах назв “Росія” і “Русь” яскраво демонструє складність, заплутаність для носіїв цих (та й інших) мов знань про відмінності між історичним розвитком України й Росії та засвідчує, чому Україну у світі часто асоціюють із Росією. Бачимо, що причина – давня, вона пов’язана

не лише з радянською чи сучасною російською пропагандою. Те, що у французькій мові назви “Русь” і “Росія” позначено одним словом, можна пояснити ось яким фактом: “Один з перших французьких історіографів 16 ст. Жан дю Тілле, згадуючи про одруження короля Генріха I з руською принцесою Анною, дочкою короля Георгія, визначає країну її походження як «Русь, що нині є Московією». Через пів століття подібну тезу повторить відомий французький історик Франсуа Ед де Мезере у своїй «Історії Франції», яка надовго стала найавторитетнішим нарисом історії цієї держави” (Луняк 2011, 169–170). Як бачимо, мовна плутанина стала наслідком давньої фактологічної помилки, коли середньовічні історики Франції Руссю назвали Московію. Чому так сталося і чи є в цьому “московський слід”?

Історія політичної ідеології Москви розпочалася раніше, ніж з’явилася французька “Encyclopédie”. Зокрема, пам’ятка літератури 16 ст. “Сказання про князів Володимирських” називають однією з перших праць пропагандистського спрямування. Вона мала на меті сформулювати ідею про Росію як правонаступницю культурної та політичної спадщини Русі: “Цей твір ідеологічно обґрунтовував загальноруський характер великокнязівської московської влади через утвердження думки про її божественний характер та про наслідування московськими князями прав київських князів. Невід’ємною складовою всієї цієї побудови було обґрунтування цим наслідуванням претензій Москви в боротьбі з Литвою на повернення останньою її земель, що колись належали Київській державі” (Бульвінський 2004, 291). Такий політичний концепт був необхідністю у зв’язку з розбудовою Московського царства на зразок того, як Візантійська імперія постала на ґрунті Стародавнього Риму (Україна і Росія... 2004, 166). Звісно, це не має нічого спільного з реальністю, адже, як зауважив ще М. Грушевський, “Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, і київський період перейшов не у володимиро-московський, з якого повинна вести свій родовід Московська держава й Російська імперія, а в галицько-волинський XIII ст., потім у литовсько-польський XIV–XVI ст.” (Грушевський 2002, 78). У кін. 17 ст. за часів Петра I набула поширення “картографічна пропаганда, коли зусиллями Санкт-Петербурзької імператорської академії наук велася робота зі створення «Атласу Російського», який би став перевіреним джерелом інформації для Заходу” (Галушко 2013, 51). Робилися спроби популяризації Росії, зображуючи її для Європи у вигідному світлі через наукові історичні праці. Отже, цілком імовірно, що російські твори з ідеологічними наративами могли використовувати французькі історики для написання своїх праць. Це підтверджують українські дослідники: “твір Ж. Маржере «Стан Російської імперії та Великого князівства Московського» (поч. 17 ст.) є першим франкомовним нарисом, що подав історію Русі з позиції Москви, ототожнюючи Русь і Московію” (Луняк 2011, 183). Посилення Московського царства сприяло закріпленню назви “Русь саме за ним і в працях інших французьких дослідників”.

Доречно зазначити, що в ці ж часи з’явився й польський дискурс про те, що “території Південної та Західної Русі є споконвічною власністю свого королівства” (Луняк 2011, 172). Польські джерела, безсумнівно, потрапляли до Франції, і їх використовували тамтешні дослідники, які описували землі на сході Європи. Саме під впливом польських праць у французьких авторів з’являється чергове найменування українських земель – “Роксоланія” (Roxolanie) та “Рутенія” (Ruthenie). На думку французького історика 16 ст. Бенуа Ріго, Роксоланія є природною частиною Польщі (Луняк 2011, 172). Інший француз Блез де Віженер називає Рутенією Русь як польську історичну спадщину (Луняк 2011, 175).

Варто зауважити, що у франкомовних джерелах, окрім названих у статті, вживали й інші найменування українських земель, але у французькій енциклопедії їх не згадано. За даними Є. Луняка, батьківщину Анни Ярославни іменують у середньовічних французьких хроніках “Русією”, “Рабастією”, “Русцією”, “Рутією”. Та загалом окремі

епізодичні контакти між Францією та Руссю не дозволяли мати чітке уявлення на заході Європи про останню. “Згадки про руських воїнів і купців, товари з Русі нерідко трапляються у старофранцузькому епосі, але не дають майже жодної інформації про країну їх походження. Основним джерелом відомостей про землі сучасної України у Франції в 13–15 ст. були свідчення нечисленних подорожніх, що виконували різні дипломатичні чи військові місії” (Луняк 2011, 168–169). Французькі історики 16–17 ст. подавали значно більше інформації про українські землі. “Справжня революція у кодифікації України як держави пов’язана з іменем французького інженера Гійома Левассера де Боплана, який, перебуваючи з 1630 по 1647 рр. на службі у війську польського короля, керував зведенням укріплень та оборонних споруд у дніпровському регіоні. В опублікованій у 1651 р. у Франції невеликій праці «Description d’Ukraine qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne» («Опис України, кількох провінцій Польського Королівства») він відтворив для західного читача картину України, якою її побачив – з докладними відомостями географічного та економічного характеру, описанням порогів, побуту і звичаїв запорозьких козаків, кримських татар тощо” (Боплан 1990). Все це свідчить про те, що в період написання “Encyclopédie” її автори могли залучати більше джерел про Україну, щоб підготувати інформативнішу статтю.

Будь-яка енциклопедія подає знання на основі узагальнення вже відомих даних. Водночас особливості й характер узагальнень великою мірою залежить від автора. Матеріали “Енциклопедії” Д. Дідро й Ж. Д’Аламбера мають авторів (їх названо в кінці статей). Зокрема, статтю про Україну, як і більшість інших статей, в тексті яких міститься назва “Україна”, підготував відомий французький філософ, письменник Луї де Жокур. У кінці статті зазначено, що основне джерело, на яке спирався автор, – “Історія Російської імперії за Петра Великого” Вольтера (“Histoire de l’empire de Russie sous Pierre le Grand”, 1759–1762). Як стверджує Т. Приймак, цю працю Вольтер писав “на замовлення російського уряду, вихваляючи Петра I його подвиги, не лише воєнні, а й соціальні, економічні та адміністративні” (Приймак 2018, 51). Аналізуючи в ній інформацію про Україну, дослідник ставить питання про те, якою літературою міг користуватися Вольтер, сумніваючись у достовірності наведених ним історичних фактів, та висловлює думку, що він не брав до уваги основні на той час джерела про Україну – Боплановий “Опис України” (1651 р.) та “Історію війни козаків проти Польщі” (1663 р.) П’єра Шевальє (Приймак 2018, 52).

Порівняймо для наочності опис України в праці П. Шевальє: “Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає «окраїна». Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводств. Україна є дуже родючою країною, так само як Русь і Поділля. <...> Коли у Шевальє йдеться про «Русь», то розуміється Прикарпаття (Руське воєводство)” (цит. за: Галушко 2013, 47). Тож у зіставленні з працею “Encyclopédie”, формулювання П. Шевальє, на наш погляд, концентрують у собі значно більше інформації для окреслення України і її кордонів. Зважаючи на це, можна припустити, що стаття про Україну в “Енциклопедії” містить неточності та / або неповні дані, відомі на той час. Встановити це, аналізуючи кожен наведений факт, може бути цікавим завданням для істориків.

Існує думка, що вибір Вольтера як кандидатури для популяризації особи Петра I в Західній Європі не був випадковим. Вольтер мав русофільські погляди та особисті симпатії до політичної діяльності Петра I. У Росії добре знали про “підприємницький” хист Вольтера, тому прагнули “заохотити” його до створення необхідного для себе продукту. Окрім цього, хід написання наукової роботи та відбір потрібних документів мали контролювати відомі російські вчені М. Ломоносов, Я. Штелін, І. Тауберт та Ф. Міллер (Проданюк 2018, 33). Власне, ці твердження Ф. Проданюка засвідчують поширення в ті часи російської пропаганди в Європі й потрапляння її, хоч і опосередковано, на сторінки енциклопедій. Та все ж необхідно віддати належне укладачам “Encyclopédie”, які попри широке трактування французькими дослідниками

в ті часи України як частини Росії, Польщі, підготували статтю про Україну як про окрему країну.

Висновки

1. “Encyclopédie” Д. Дідро й Ж. Д’Аламбера містить інформацію про Україну. Серед низки статей, у якій є згадки про неї, особливої уваги заслуговує стаття під назвою “Україна”. Довідкові відомості про Україну, подані в енциклопедії, не були такими, що з’явилися французькою мовою вперше. Знання про Україну на той час уже містилися в текстових і картографічних джерелах (не лише французьких, а й інших європейських). Власне, стаття “Україна” у найвідомішій французькій енциклопедії епохи Просвітництва є черговим (ще одним) джерельним свідченням про терени України.

2. Ознайомлення зі статтею “Україна” дало змогу виявити кілька проблем, характерних для енциклопедистики. Йдеться про повноту інформації, що втрачається з плином часу, та якість джерельної бази, на основі якої готують контент статті, наповнюють її фактажем.

3. Аналітичний розгляд передумов виникнення енциклопедичної статті “Україна” виявляє поширення в ті часи московських політичних наративів у франкомовних історіографічних текстах. Один із таких творів було покладено автором в основу написання енциклопедичної статті про Україну.

Jaucourt, L. (1765). *Ukraine*. Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Vol. 17. Paris. P. 371–372.

Kislov, D. (2021). *Management and communication ideas in the late 17th – early 19th centuries*. History of Science and Technology. Vol. 11 (1). P. 38–53. DOI: <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2021-11-1-38-53>

Loveland, J. (2019). *The European Encyclopedia: From 1650 to the Twenty-First Century*. Cambridge University Press. Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108646390>

Todorović, M. (2018). *From Diderot's Encyclopedia to Wales's Wikipedia: a brief history of collecting and sharing knowledge*. Časopis KSIO. Vol. 1. P. 88–102. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3235309>

Vérin, H. & Gouzévitch, I. (2011). *The rise of the engineering profession in eighteenth century Europe: an introductory overview*. Engineering Studies. Vol. 3 (3). P. 153–169. DOI: <https://doi.org/10.1080/19378629.2011.626051>

Арістова, А. (2020). *Середньовічні енциклопедії як форма універсалізації релігійного світогляду (на прикладі “Великого зерцала” Вінсента з Бове)*. Українське Релігієзнавство. Вип. 92. С. 42–63. DOI: <https://doi.org/10.32420/2020.92.2175>

Біляшевич, Т. (2019). *Французьке просвітництво та конструювання нового світогляду геронтогенезу в античній комедії: витоки формування ейджизму*. Сучасні літературознавчі студії. Вип. 16. С. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.32589/2411-3883.16.2019.187433>

Бова, В., Рубан, А., Харченко, Л. (2012). *Філософські ідеї європейського Просвітництва та їх сучасне значення*. Гуманітарний вісник. Вип. 26. С. 394–399.

Боплан, Г. (1990). *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Наукова думка. Київ.

Бульвінський, А. (2004). *Ідеологічні засади зовнішньополітичної доктрини Московської держави XV–XVII ст. та українська державна ідея доби Пізнього Середньовіччя: причини концептуальної неспівставності*. Україна дипломатична. Вип. 5. С. 287–326.

Відгук українських істориків на статтю В. Путіна “Про історичну єдність росіян та українців” (2021). Інститут історії України НАН України, Громадський

просвітницький проект “Лікбез. Історичний фронт”. Київ [Електронний ресурс], URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015897> [Дата останнього доступу 20.09.2022].

Галушко, К. (2013). *Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття*. Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Київ.

Грушевський, М. (2002). *Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства*. Грушевський, Михайло Сергійович. Твори. Т. 1. Світ. Львів. С. 75–82.

Іщенко, О. (2020). *Україна й українці на сторінках “Австралійської енциклопедії”*. Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Сер.: Історичні науки. Вип. 31. С. 151–156. DOI: <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2020-31-151-156>

Калакура, Я. (2020). *Постать Ярослава Мудрого в координатах української та російської історіографій*. Український інформаційний простір. Вип. 1 (5). С. 71–87. DOI: [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(5\).2020.206056](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(5).2020.206056)

Луняк, Є. (2011). *Еволюція історичних уявлень про Україну в середньовічній Франції до середини XVII ст.* Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 21. С. 166–189.

Пирожков, С., Смолій, В., Боряк, Г. та ін. (ред.). (2020). *Україна як цивілізаційний суб’єкт історії та сучасності: національна доповідь*. Інститут історії України НАН України. Ніка-Центр. Київ.

Приймак, Т. (2018). *Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст.* Український історичний журнал. № 1. С. 46–72.

Проданюк, Ф. (2018). *Чотири образи гетьмана Івана Мазепи в зарубіжній та українській літературі*. Дослідження проблем гуманітарної освіти. КНУТД. Київ. С. 30–49.

Сербін, О. (2014). *“Загальна система знань людини в енциклопедії Дідро та Д’аламбера як модель систематизаційної організації в епоху Просвітництва”*. Матеріали 3-ї Міжнародної наукової конференції “Українська енциклопедистика”. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ. С. 147–162. DOI: <https://doi.org/10.37068/ue.2013.20>.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії (2004). Наукова думка. Київ.

Чухліб, Т. (2018). *Назви “Україна” та “Українний” в офіційному тезаурусі держав Східної Європи та Малої Азії: діахронно-семантичний аналіз (1490-ті рр. – середина XVII ст.)*. Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 18. С. 13–58.